

UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET NATIONALE PARK 'DE HOGE VELUWE'

Some historical facts of the National Park 'de Hoge Veluwe'

door/by

A. D. M. Veldhorst¹⁾

1. LIGGING EN BEGRENZING

Het gebied dat tot het Nationale Park 'de Hoge Veluwe' behoort, is gelegen in de burgerlijke gemeenten Ede, Apeldoorn en Arnhem. Het beslaat een oppervlakte van ruim 5 700 ha, voornamelijk bestaande uit bos, heide en stuifzand. Het grootste gedeelte van het landgoed ligt binnen een afrastering; dit is het kerngebied van 'de Hoge Veluwe'. De begrenzing van dit terrein is in grote lijnen als volgt: in het noorden de straatweg Otterlo-Hoenderlo-Apeldoorn; in het westen de straatweg Otterlo-Oud-Reemst-Arnhem; in het oosten de straatweg Apeldoorn-Hoenderlo-Deelen-Arnhem en het vliegveld Deelen; de zuidgrens, ten slotte, wordt gevormd door de Koningsweg en de Heidepolweg onder Schaarsbergen (zie de bijlage, fig. 1).

Buiten dit kerngebied behoren nog enkele terreinen tot het nationale park, zoals ten noorden van de straatweg Otterlo-Hoenderlo het terrein 'De Hoef' en ten westen van de straatweg Otterlo-Oud-Reemst het z.g. 'Buurtbos', waarin 'de Hoge Veluwe' voor 106/144 deel gerechtigd is.

2. HET ONTSTAAN VAN HET NATIONALE PARK

In 1909 kochten de heer en mevrouw Kröller-Müller, een koopmansecht-paar uit Rotterdam, een boerderij onder Harskamp, waar zij een deel van hun vrije tijd doorbrachten. Op hun tochten in de omgeving raakten zij steeds meer onder de bekoring van het landschap, dat voornamelijk bestond uit zandverstuivingen, heide en bos met verspreid liggende ontginnings-boerderijtjes. Zij besloten hier hun bezit uit te breiden door aankoop van gronden. Een der eerste aankopen was het landgoed 'Hoenderlo' in 1910, spoedig gevolgd door vele andere terreinen; omstreeks 1928 vond de laatste aankoop plaats. Aldus ontstond in een tijd, waarin vele landgoederen dreigden verkocht en verkaveld te worden, het landgoed 'de Hoge Veluwe', dat zich uitstreckte van Hoenderlo en Otterlo in het noorden tot aan Schaarsbergen in het zuiden.

De nieuwe eigenaren waren oorspronkelijk van plan hier een natuur-reservaat in te richten, waar het wild zich ongestoord kon ontwikkelen. Daarom werd het landgoed van een afrastering voorzien. Elke uitbreiding van het terrein noodzaakte dus tot verplaatsing van deze omheining. Naderhand is van dit plan gedeeltelijk afgeweken en viel het landgoed als het ware uiteen in twee gebieden met een zeer verschillend karakter; in het zuiden het wildpark en in het noorden het z.g. cultuurgedeelte. Deze werden onderling eveneens door een afrastering gescheiden.

De meest opvallende veranderingen die door de Kröllers in het terrein werden aangebracht, betreffen: aanleg van verharde wegen, waardoor het gebied beter toegankelijk werd, uitbreiding van het bosareaal en het doen

¹⁾ Afdeling Historische Geografie van de Stichting voor Bodemkartering.

verrijzen van enige bouwwerken. Tegelijkertijd kwam aan het landbouwbedrijf een einde; de meeste boerderijtjes verdwenen, sommige kregen een andere bestemming.

Het bekende jachtslot 'St. Hubertus' werd in de periode 1914–1920 in opdracht van de heer en mevrouw Kröller door de architect dr. H. P. Berlage gebouwd. Het is geïnspireerd op de legende van St. Hubertus, de schutspatroon van de jagers. Een ander nieuw gebouw is het Rijksmuseum Kröller-Müller, een schepping van de Belgische architect prof. H. van de Velde. De bij het museum behorende beeldentuin, ontworpen door prof. dr. J. T. P. Bijhouwer, is eerst sedert enkele jaren voltooid. Verder werden op enige markante punten in het cultuurgedeelte beeldhouwwerken geplaatst.

In 1935 verkocht de N.V. Wm H. Müller & Co's Algemeene Exploitatie Mij., op naam waarvan de terreinen stonden, het gehele landgoed aan de Stichting 'Het Nationale Park de Hoge Veluwe', die in datzelfde jaar werd opgericht met het doel het landgoed te beheren en in stand te houden. Na de eigendomsoverdracht werd het park toegankelijk voor het publiek.

Het landgoed had oorspronkelijk een totale oppervlakte van ruim 6 500 ha; het bestond uit roerend en onroerend goed, gelegen onder Ede, Arnhem, Apeldoorn en Rozendaal. In deze 6 500 ha waren ook begrepen het gehucht Deelen en de Kemper, Deelense en Terletse heide; dit gedeelte is echter in de Tweede Wereldoorlog als militair terrein in gebruik genomen en later als zodanig door de Nederlandse Staat gekocht. Ook het fraaie Hoenderlose bos, de z.g. Varkensbaan, heeft tot het oorspronkelijke landgoed behoord, maar dit werd in 1938 verkocht. Hiervoor in de plaats werd het nationale park uitgebreid met 'Het Rieselo', toen een stuifzandgebied onder Otterlo, dat blijkens de naam vroeger met licht bos begroeid zal zijn geweest.

3. HET BODEMGEBRUIK $\pm$ 1830

Zoals blijkt uit de bodemgebruikskaart, welke is samengesteld volgens de gegevens van het Kadaster van $\pm$ 1830 en aangevuld met een schetsmatig ingetekende af rastering van het huidige nationale park (zie de bijlage, fig. 2), bestond het gebied waar later 'de Hoge Veluwe' zou ontstaan, voornamelijk uit heide en stuifzand. Deze uitgestrekte heidevelden en zandverstuivingen zijn mede onder invloed van menselijke activiteit ontstaan (J. C. Pape, 1960).

Tegenwoordig zijn de zandverstuivingen grotendeels door de vegetatie vastgelegd (zie fig. 3); dit was trouwens ook reeds het geval toen het landgoed 'de Hoge Veluwe' werd gesticht. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw echter vormden deze stuifzanden een bedreiging voor mens en ontginning. Mede hierdoor zijn dan ook gedurende lange tijd de ontginning en de bewoning van dit gebied tegengehouden en bemoeilijkt. Het zand werd door de wind gemakkelijk verplaatst, waardoor ook het bouwland gevaar liep te worden ondergestoven. De houtwallen om de akkers, waarschijnlijk oorspronkelijk aangebracht om de gewassen te beschermen tegen vernieling door het vee en het wild, dienden stellig ook om het onderstuiven van de akkers tegen te gaan. Op de bodemgebruikskaart is duidelijk te zien, dat het bouwland van de grotere bedrijven ligt binnen een bosbeplanting.

Een in het Rijksarchief te Arnhem aanwezige opgave van de zandverstuivingen op de Veluwe omstreeks 1770 noemt voor het hier besproken gebied: – het Aanstoter zand onder Otterlo of den Aanstoot, lang $\pm 1\frac{1}{2}$ uur en breed 1 uur gaans

Fig. 4. Levend stuifzand met helmbeplanting
 Fig. 4. *Shifting sand with helmet planting*

Foto: J. H. van Schuppen, Lunteren

- een zand bij Hoog Baarlo, groot ongeveer 10 morgen
- het Deelensche zand, lang $\pm 1/2$ uur en breed $1/4$ uur gaans, dat in verbinding staat met het Mosseler en Reemster zand
- de Deelensche Start, lang $\pm 1\frac{1}{2}$ uur en breed $3/4$ uur gaans.

Uit de bovengenoemde opgave bleek dat zowel de zandverstuiving bij Hoog Baarlo als de Deelensche Start in 1770 reeds grotendeels was vastgelegd door de vegetatie. De perceelsnaam start betekent staart en behoort tot de z.g. vormnamen in de toponymie. De naam staart of start werd gegeven aan een min of meer puntig toelopend stuk land, waarin men de vorm van een staart meende te herkennen.

Het bosareaal was in 1830 bijzonder klein; het bestond binnen het kerngebied van het tegenwoordige nationale park slechts uit de hierboven vermelde Deelensche Start en enkele bospercelen rondom de grotere ontginingsboerderijen, die voornamelijk uit eikenhakhout ten behoeve van de eekschillerij zullen hebben bestaan. Buiten de ingetekende afrastering ligt het Otterlosche Bosch, in het verleden ook het Aanstoter Bosch genoemd, dat mogelijk beschouwd kan worden als een overblijfsel van het reeds in 855 vermelde woud in Otterloun (A. H. Martens van Sevenhoven, 1925). Het bosgebied, dat tegenwoordig een belangrijk deel van 'de Hoge Veluwe' vormt, is dus van recenter datum. Een vergelijking van topografische kaarten, schaal 1:25 000, van dit gebied uit de periode 1870 tot heden geeft een duidelijk overzicht van de steeds verdere uitbreiding van het bosareaal. De

bebossing heeft vooral in het begin ten doel gehad de zandverstuivingen te verhinderen zich verder uit te breiden. In dit verband mogen in het bijzonder de bebossing van de Kompagnieberg en de aanleg van de Deelensche Straal worden genoemd. Het woord Straal werd gebruikt voor een bos, meestal langgerekt van vorm, dat tot zandkering diende. Latere bosaanplant heeft ten doel gehad dit gebied te verfraaien.

De heidevelden, die evenals de zandverstuivingen behoren tot de z.g. 'woeste gronden', hadden in tegenstelling tot de stuifzanden wel een nuttige functie, daar zij onder meer konden worden gebruikt om er plaggen van te steken of om er schapen in te weiden. Vóór de invoering van de kunstmest waren de boeren voor de bemesting van de zeer schrale bouwlanden aangewezen op stalmest. Dat men op de boerenbedrijven in dit gebied ook schapen hield voor de mestwinning ten behoeve van de landbouw, blijkt uit een pachtcontract van 1634 betreffende 'de Kemperberg' waarin 'Lambert Janss belooft voor hem ende sijne erven opt' selve goet te houden stedich en vast de geseide ses jaren lanck sijnen trop schapen ten minsten anderhalff hondert sterck de selve beplaggen ende bestroijen inde somertijt ten minste driemaal sweecks ende twemaal inde wijnter deselve miste opt lant leveren ende tedden (= op het land strooien) ende voorts inde eerde brengen gelijk behoort' (Archief Nationale Park). Dergelijke overeenkomsten gelden ook voor de andere ontginningsboerderijen in deze streek. Ook de 'Deelensche Wasch', een natuurlijk heidemeertje, waarin de schapen vóór het scheren werden gewassen, herinnert nog aan de schapenteelt in dit gebied. Deze watertjes danken hun ontstaan aan een ondoorlatende laag in de bodem, waardoor het regenwater stagneert en zich plassen kunnen vormen (zie fig. 5). Dergelijke stilstaande waterplassen werden op de Veluwe meestal 'fles' genoemd, zoals b.v. de 'Breevles' (zie fig. 7) en de 'Gietensche Flesschen', gelegen nabij de 'Deelensche Wasch'. In deze omgeving, nabij Berg en Dal – op de kaarten van Van Geelkercken Burgendal genoemd – zou volgens de overlevering een kasteel hebben gestaan. Exacte gegevens hieromtrent zijn echter niet bekend. Tot nu toe heeft men nog geen enkel spoor van dit huis teruggevonden.

4. DE EIGENDOMSVERHOUDINGEN OMSTREEKS 1830

Het hier besproken gebied was $\pm$ 1830 in het bezit van slechts enkele eigenaren, zoals op fig. 2 (bijlage) staat aangegeven. Dit in tegenstelling met de situatie in de periode, dat de Kröllers tot aankoop van deze terreinen overgingen. Toen was het aantal eigenaren inmiddels reeds sterk toegenomen, zoals uit de koopakten is gebleken; deze toename zal stellig mede in verband staan met de verdeling der markegronden in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Met uitzondering van vier kleinere bezittingen was het gehele op de kaart weergegeven gebied omstreeks 1830 in handen van drie eigenaren, n.l. de geërfden van Otterlo, de douairière A. L. A. Torck van Rosendaël en de gemeente Arnhem. De grens tussen het bezit van de geërfden van Otterlo en dat van de douairière Torck van Rosendaël valt samen met de kadastrale sectiegrens. Uiteraard wordt het bezit van de gemeente Arnhem van het overige gebied afgescheiden door de gemeentegrens Ede–Arnhem.

Uit deze kaart blijkt tevens dat de kleine ontginninkjes bij Hoog Baarlo (Hoog Barel) in feite gesticht zijn op grond van de geërfden van Otterlo, die gemeenschappelijke rechten op deze woeste gronden hadden.

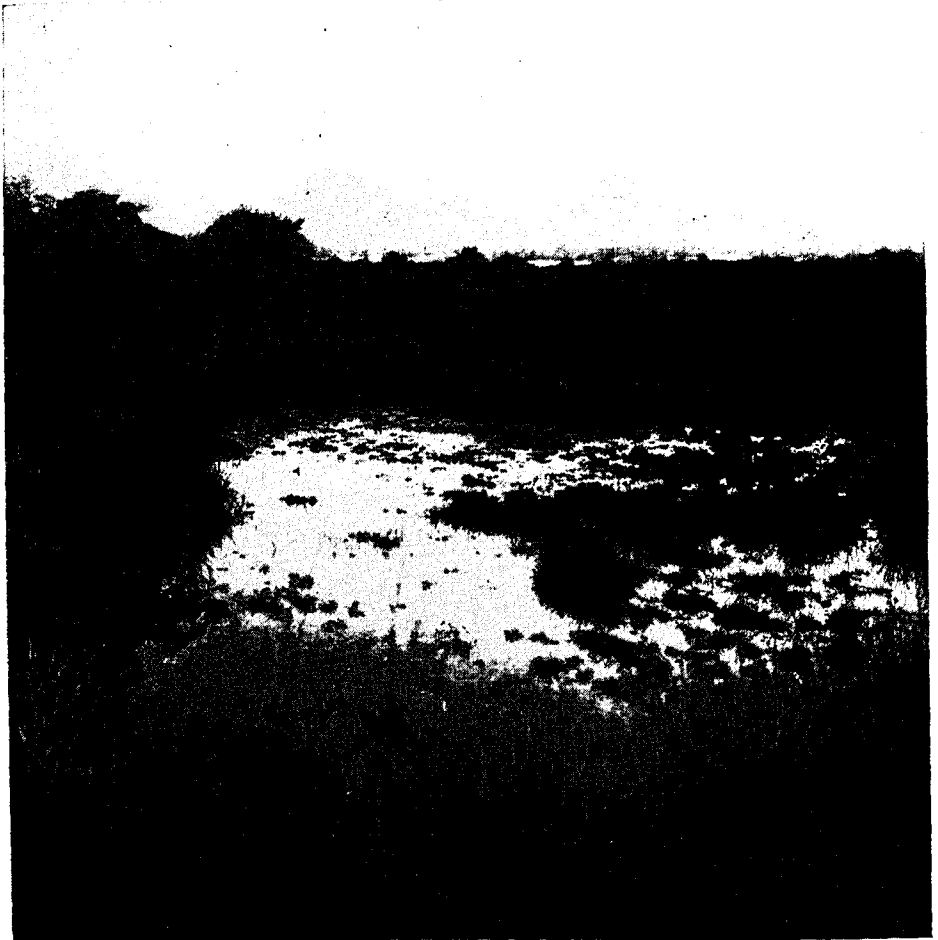

Fig. 5. Kleine waterplas (= fles) in het Deelensche Zand

Foto: Cas Oorthuys, Amsterdam

Fig. 5. A so called fles (= fen) in the Deelensche Zand (see appendix, fig. 1)

5. HET BOERENBEDRIJF OP 'DE HOGE VELUWE'

De belangrijkste boerderijen in dit gebied zijn geweest: 'de Pampel', 'Kemperberg', 'Oud-Reemst' en het jongere 'Rijzenburg'. Op kleinere schaal is ook landbouw uitgeoefend, en wel door een aantal keuterboeren die meestal na $\pm$ 1830 een stukje land in pacht hadden gekregen. Dit is voorgekomen in Hoog Baarlo en op het landgoed 'Hoenderlo', die beide tegenwoordig deel uitmaken van het nationale park.

a. Het landgoed 'Hoenderlo'

In 1910 kochten de heer en mevrouw Kröller het landgoed 'Hoenderlo' (zie fig. 6), gelegen onder Otterlo, tussen de Oude en de Nieuwe Otterlo-scheweg; groot 1202,566 ha. In deze aankoop waren ook twaalf boerenplaatsjes begrepen. Dit landgoed is gesticht door mr. C. J. Sickesz, die, evenals ds. O. G. Heldring, prof. dr. J. H. Gunning en anderen, in de tweede helft van

de negentiende eeuw de ontwikkeling en de ontginning van deze streek heeft bevorderd.

Uit fig. 2 blijkt dat dit gebied rond 1830 vrijwel onbewoond en onontgonnen was. Het verloop van de bewoning en ontginning is af te leiden uit een reeks topografische kaarten, schaal 1:25 000, van ± 1870 tot ± 1930 , waarop duidelijk een geleidelijke uitbreiding van het aantal boerenbedrijfjes tot omstreeks het jaar 1900 is te zien. Nadat dit gebied in 1910 was aangekocht, zijn, met uitzondering van 'de Zwarte Berg' (dat als dienstgebouw is blijven bestaan), deze bedrijfjes verdwenen om plaats te maken voor bossen. De eigenaren van het landgoed 'de Hoge Veluwe' wensten hier immers een natuurreservaat te verkrijgen en deze boerderijtjes, die bij keuterboeren in pacht waren, werden geleidelijk aan ontruimd. De pachters vestigden zich elders om daar een nieuw bedrijf te beginnen of vonden een nieuw bestaan op 'de Hoge Veluwe' bij de aanleg van wegen, bebossing, jachttoezicht, etc.

b. Hoog Baarlo

Op de kaart van het Arnhemse en Deelense Veld van Nic. van Geelkercken uit 1629 (G. A. Arnhem, Oud-Archief Arnhem inv. no. 4609) wordt met de naam 'Groot en klein Barlo' een gedeeltelijk begroeide zandverstuiving aangeduid (fig. 7).

De naam Baarlo zal vermoedelijk betekenen ijl bos, dat door de geringe dichtheid gemakkelijk ontgonnen en bewoond kon worden (D. P. Blok, 1961). Het achtervoegsel 'lo' wijst op een oudere bewoning dan een eerste ontginning in de 19e eeuw.

De tegenwoordige nederzetting Hoog Baarlo is eerst ± 1830 ontstaan. Het eerste huis werd in 1804 in opdracht van de heer Quarles gebouwd; het was later eigendom van de heer Evekink te Zutten (O. G. Heldring en G. Haasloop Werner, 1845). Door middel van de kadastrale gegevens uit 1830 is het mogelijk geworden dit bezit op fig. 2 aan te geven. Om dit ontginningsboerderijtje is langzamerhand een kleine nederzetting ontstaan, die echter weer geheel is verdwenen toen dit terrein in 1912 bij het landgoed 'de Hoge Veluwe' werd gevoegd. Op de plaats waar het huis heeft gestaan dat de oorsprong van deze ontginning is geweest, herinnert nog een waterkolkje aan de vroegere bewoning; overigens vindt men daar nu slechts een open veld met hier en daar een paar bomen.

Een 'Statistieke opgave van de buurschap Hoenderlo in 1845' (O. G. Heldring en G. Haasloop Werner, 1845) geeft een indruk van de geringe omvang van deze bedrijfjes. Voor Hoog Baarlo zijn de volgende gegevens hieraan ontleend. In 1845 woonden hier zeven huislieden, die van beroep dagloner of heidemaaier waren, met hun gezinnen en wel in totaal 37 personen. De hoeveelheid ontgonnen land die elk van hen bebouwde, liep zeer uiteen. Bezaten twee huislieden in het geheel geen ontgonnen land, voor de overige vijf zijn de volgende getallen opgegeven: 500, 700, 1200, 2000 en 2500 roeden. In totaal bedroeg de oppervlakte ontgonnen land voor Hoog Baarlo in 1845 dus 6 900 roeden of 69 schepel; hierbij wordt dan aangetekend dat 1 morgen 600 Rijnlandse roeden is¹⁾. Op 1 inwoner na bezaten allen 1 of 2 koeien, in totaal 9 stuks. Wat de schapen betreft, bestond de kudde in totaal uit 101 stuks, terwijl één der inwoners een os bezat.

¹⁾ 1 Gelderse roe = 14,50 m²

1 Rijnlandse roe = 14,193 m²

1 Gelderse morgen = 8697,14 m²

1 Gelderse schepel = 1449,52 m²

c. De Pampel

In de directe omgeving van het Rijksmuseum Kröller-Müller ligt 'de Pampel', tegenwoordig een jachtopzienerswoning. De geschiedenis van dit huis, vroeger boerderij, gaat terug tot in de 16e eeuw. De tot nu toe bekende oudste kaart, waar 'de Pampel' op voorkomt, is de meergenoemde kaart van Van Geelkercken uit 1629 (fig. 7). Het ons bekende oudste document waarin 'de Pampel' met name genoemd wordt, is een pachtovereenkomst van 1635. Hierbij verpacht Jonker Joost van Cranevelt aan Jan Lubberssoen genaamd Rotert Janssen en Woltertjen Hermsdochter zijn huisvrouw een goed, geheuten 'de Pampel', gelegen in het Aanstoter Bosch, bestaande uit 5 kampen land met een nieuwbouw huis van 4 gebint en een schaapschot tegen een jaarlijkse som van 100 gulden, te betalen in 2 termijnen (te weten op Kerstmis en op 15 mei) terwijl de pachter daarenboven moet leveren 2 paar 'volwassen hoenderen'. Ook is hij verplicht aan de pachtheer jaarlijks als toepacht te leveren binnen Arnhem 2 voer heide en 6 voer per jaar tegen een prijs van 35 stuiver per voer; voorts moet hij 4 dagen per jaar met wagen en paarden de pachtheer diensten verlenen.

Begrijpelijk in verband met de vele zandverstuivingen in de onmiddellijke omgeving van 'de Pampel' is de bepaling dat de pachter geen schapen of beesten in de 'duinen' of op enige plaats waar jong hout staat, mag weiden tenzij de looien meer dan 3 jaar oud zijn. Om dezelfde reden mag hij geen hout kappen dan alleen op bepaalde laag gelegen plaatsen en geen plaggen maaien van de 'duinen'.

De in het pachtcontract genoemde diensten en leveringen wijzen op een oudere toestand en aangezien de vijf percelen land evenals het huis reeds voorkomen op de kaart van 1629, zal deze ontginning reeds vóór $\pm$ 1625 zijn ontstaan. Met het bovengenoemde 'nieuwbouw' huis zal dus een herbouwd huis bedoeld zijn, dat in de plaats is gekomen van een oudere boerderij. Volgens het contract zou 'de Pampel' in het Aanstoter Bosch zijn gelegen. Op het buurtbos kan dit geen betrekking hebben, daar dit binnen de vaste grenzen van zijn traas lag besloten. Daar Otterlo vroeger ook wel Aanstoot werd genoemd, bedoelde men er mogelijk de uitlopers van de begroeiing ten oosten van de Houtkamp mee.

In een uit de periode 1611–1613 daterend register van nieuw aangegraven gronden op de Veluwe, samengesteld in verband met de heffing van de novale tienden¹⁾, wordt onder de buurschap Aanstoot vermeld: 'Cranevelts goedt aen groot duinen, groot ongeveerlick thien molder geseijs, is aangegraven geleden drie ofte vier ende veertich Jairen, geeft thient onder die Novalia' (R. A. Arnhem, Archief Gelderse Rekenkamer no. 1273). Ofschoon de naam 'de Pampel' niet uitdrukkelijk genoemd wordt, blijkt zowel uit de ligging van het goed, de naam van de eigenaar als de grootte van de ontginning, dat deze opgave 'de Pampel' betreft, zodat omstreeks 1570 een begin moet zijn gemaakt met de ontginning 'de Pampel'.

Volgens het verpondingskohier, waarin de gegevens voor de grondbelasting zijn opgetekend, heeft in 1647 Jan Lubbertsen in pacht van Jr. Van Cranevelt 'huijs en hoff genaemt de Pampel van $1\frac{1}{2}$ spint (= $\pm$ 0,0543 ha) en 7 molder gesaaijs' (= $\pm$ 4,0586 ha bouwland) waarvoor hij jaarlijks 24 gulden en 15 stuiver verschuldigd is. Verder wordt nog vermeld dat hij vier koeien en drie paarden heeft, die in de heide worden geweid.

¹⁾ Tiend, geheven van land dat voor het eerst ontgonnen is.

Uit de aantekeningen in de verpondingskohieren en maancedulen¹⁾ uit de jaren 1647 tot 1651 betreffende het Ambt Ede blijkt, dat de oppervlakte bouwland in deze periode 9 molder bedraagt (= $\pm 5,2182$ ha) en dat hiervoor 18 gulden en 10 stuiver werd betaald. In de kohieren van 1682 tot 1791 wordt geen opgave meer gedaan van de omvang van het goed, maar wordt slechts de waardering vermeld, n.l. 18 gulden en 10 stuiver.

Volgens een gerechtelijk protocol werd in 1743 'de Pampel' verkocht als vrij allodiaal²⁾ erf en goed voor f 3006,— aan een drietal personen, die hierdoor ieder voor een derde deel gerechtigd werden.

De tienden behoorden tot de z.g. Raai- of Novale tienden, zoals is gebleken uit een opgave van de Tiendcommissie in 1907 (R. A. Arnhem). Tot het tiendplichtige land behoorde een aantal percelen hakhout en bouwland ter grootte van 8,6420 ha in totaal. Het kohier en het maancedule van 1647 tot 1651 noemen behalve de Rodentient³⁾, toebehorende aan de Rekenkamer, op fol. 186 vso. ook 'D'Novalia als Pampelse tiende', eveneens toekomende aan de Rekenkamer en getaxeerd op 3 gulden en 9 stuiver. In de latere kohieren wordt deze Pampelse tiend niet meer afzonderlijk vermeld.

Op 30 augustus 1766 verkoopt één der drie eigenaren zijn aandeel in de Pampel' voor de ene helft aan Jan Franken Jongman, die dus 1/6 deel krijgt, en voor de andere helft aan een drietal leden van de familie Cornelissen, die dus elk voor 1/18 deel gerechtigd worden.

Van de verdere lotgevallen is niet veel meer te achterhalen. Alleen blijkt nog uit een verpondingskaart van 1809, dat is dus ruim vijftig jaar later, dat 'de Pampel' dan eigendom is van de Heren Willems c.s. De oppervlakte van het bouwland is sedert de opgave van 1647/51 verdubbeld, n.l. van 5,2182 tot 11,8913 ha, terwijl ook nog een tweetal driesten, samen groot 1,8164 ha, wordt opgegeven. Verder bestaat het bezit uit 133 morgen en 169 roeden zandduinen, heide en bos, dit is $\pm 115,9067$ ha; het bedrijf is omstreeks 1809 in totaal dan 129,6144 ha groot.

Waarschijnlijk is dit goed belangrijk uitgebreid na de verdeling der markegronden in de negentiende eeuw; want wanneer op 2 mei 1913 de N.V. Wm. H. Müller & Co. het landgoed 'de Pampel' van de familie Terwindt koopt voor de som van f 215 000, is het geheel groot 644,1017 ha. Het bestaat dan uit huizen, schuren, schaapskooi, kwekerij, bossen, heide, bouw- en weiland, zandgrond, hakhout en erven. Na de deling van de markegronden zal vermoedelijk ook 'de Kleine Pampel', een huis met o.a. een kwekerij, zijn ontstaan. Dit huis heeft in de omgeving van het theehuis 'de Koperen Kop' gelegen, aan de autoweg die de verbinding vormt tussen het Otterlose en het Hoenderlose hek.

Na de aankoop in 1913 kwam ook op 'de Pampel' een einde aan het boerenbedrijf. Van deze ontginning, die dus ongeveer 350 jaar heeft bestaan, is tegenwoordig niet veel meer over dan wat oud geboomte. Het bouwland is grotendeels bebost; het oude huis is inmiddels wegens bouwvalligheid afgebroken en vervangen door een nieuwe woning, die de oude naam 'de Pampel' draagt. De betekenis van deze naam is niet duidelijk. Wigman neemt aan dat pampel een oude Veluwe naam is voor heiheuvel (A. B. Wigman, 1955). Volgens een mededeling van dr. D. P. Blok van het Bureau voor Naamkunde

¹⁾ Document, houdende aanmaningen tot betaling van belastingschuld.

²⁾ Niet leenroerig, dus eigen goed.

³⁾ Roden- of Raaitiend = Novale tiend.

te Amsterdam bestaan er inderdaad sterke aanwijzingen, dat een element pamp- de betekenis van 'hoogte' had en als zodanig in plaatsnamen werd gebruikt. Dit is voor Engeland aannemelijk gemaakt met betrekking tot namen als Pamphill (E. Ekwall, 1947). Pampel als Veluwse naam voor heideveld zou in deze theorie goed passen. Ten slotte wijst dr. Blok er nog op dat pampel een suffix-afleiding van Pamp kan zijn, maar ook een versleten vorm van Pamphul.

d. Kemperberg¹⁾

De geschiedenis van de ontginning 'Kemperberg' begint in 1628, wanneer Willem de Raedt en dr. Henrick Frederick van Voorst bij de Magistraat van de stad Arnhem een verzoekschrift indienen tot aankoop en ontginning van een perceel heide, gelegen achter de Kemper- of Schaarsbergen (vgl. J. G. A. van Hogerlinden, 1926). Nadat in 1630 in verband met deze ontginning eerst de grens tussen het grondgebied van Arnhem en Deelen (Ede) door merkpalen was aangegeven, werd vervolgens het inmiddels afgebakende maar nog onverdeelde perceel heide tussen Willem de Raedt en dr. Van Voorst door middel van loting verdeeld; hierbij viel aan Willem de Raedt het oostelijk deel toe. Bij deze erfscheiding werd uitdrukkelijk bepaald, dat beide partijen vrije toegang zouden hebben tot de waterkolk, een gemeenschappelijk bezit. Verder werd nog vastgesteld dat, indien een van beiden tot verkoop van zijn land mocht overgaan, de andere partij het 'recht van voorkoop' zou hebben.

Volgens de erfpachtbrieven, uitgegeven in 1632, waren de erven van Willem de Raedt en dr. Van Voorst respectievelijk 14½ en 20 morgen groot. De aan de stad Arnhem te betalen tins bedroeg 5 stuiver de morgen; voor de eerste vier jaren werd echter vrijstelling van tins verleend in verband met de hoge kosten, aan het ontginnen verbonden. In 1633 verleende Hendrick, Graaf van Nassau, Stadhouders van Friesland, als eigenaar van de Prüm-schen tiend aan Willem de Raedt op diens verzoek bovendien vrijstelling van de grove²⁾ en smalle³⁾ tiend voor een periode van vijf jaar.

Het erf van Willem de Raedt werd in 1638 verkocht aan Evert Everwijn, burgemeester van de stad Arnhem; het jaar daarvoor was het erf van dr. Van Voorst reeds verkocht aan de gebroeders dr. Evert Everwijn en Willem Everwijn, zonen van de bovenvermelde burgemeester. Hierdoor was de ontginning 'Kemperberg' eigendom geworden van drie leden van dit geslacht.

Volgens een verkoopakte uit 1643 verkochten Johan Dibbets, burgemeester van de stad Arnhem en zijn vrouw, als eigenaren van 'de Buijdelthient tussen den Rhijn en de Meulenbeeck, St. Jansbeeck genoemd' hun rechten op de grove en de smalle tiend van de beide erven van de Everwijns; hierbij werd tevens bepaald dat de eigenaren van de beide ontginningsboerderijen of hun erfgenamen 'sullen mogen t'allen tijden thientvrij uijt de heijde aanmaecken vijff morgen boven t'genen tegenwoordich aengegraven is'. Blijkens deze akte bedroeg de oppervlakte van het ontgonnen land, behorende tot het erf van Everhard Everwijn, ± 20 morgen, terwijl het erf van zijn

¹⁾ Al het archivalisch materiaal betreffende 'Kemperberg' dat voor dit onderzoek is gebruikt, berust in het archief van de Stichting 'Het Nationale Park de Hoge Veluwe'. De auteur is ir. J. H. van Tuil, directeur van het nationale park, zeer erkentelijk voor de verleende medewerking.

²⁾ Tiend van koren.

³⁾ Tiend van tuinvruchten.

zoons $\pm$ 35 morgen groot was. Sedert 1632 is dus de oppervlakte bouwland van het ene erf toegenomen met 6 morgen en die van het andere erf met 15 morgen. In 1652 werd aan dr. Everhard Everwijn toestemming verleend nog een perceel heideveld, groot 25 morgen, te ontginnen, waardoor het verschil in oppervlakte van het bouwland tussen de beide bedrijven nog meer toenam.

Uit de pachtcontracten en andere archivalische gegevens is gebleken, dat op deze akkers voornamelijk boekweit werd verbouwd en, in veel mindere mate, rogge. De pacht werd meestal in natura voldaan.

Mr. Hendrick Willem Brantsen, die door vererving reeds in het bezit was van de boerderij die aan de gebroeders Everwijn had toebehoord, kocht in 1740 van de erfgenamen van Everhard Everwijn den ouden ook de andere boerderij, zodat toen voor het eerst de gehele ontginning 'Kemperberg' toebehoorde aan één eigenaar. In 1802 verkochten de executeurs-testamentair van jonkvrouwe Hester Henriëtta Brantsen aan mr. Evert Jan van Ommeren (zie de bijlage, fig. 2) de ontginning 'Kemperberg', omschreven als 'twee boereplaatsen gelegen in het Schependom der Stad Arnhem tussen de Kemperbergen en Schaatsbergen'. Het ene erf was toen groot $\pm$ 55 morgen, het andere nog steeds 20 morgen.

Nadat het landgoed 'Kemperberg' nog enige malen van eigenaar was veranderd, werd het in 1921 aangekocht door de N.V. Wm. H. Müller & Co's Algemeene Exploitatie Mij., waardoor dit gebied groot 556,6714 ha bij het landgoed 'de Hoge Veluwe' werd gevoegd. In deze koop was ook de boerderij 'Rijzenburg' begrepen.

Als men 'de Hoge Veluwe' binnenkomt door de zuidelijke toegang onder Schaarsbergen, bij het tegenwoordige restaurant 'Rijzenburg', dan passeert men het aan de rechterzijde van de weg gelegen boerderijtje 'Everwijnserf', een laatste herinnering aan de vroegere ontginning 'Kemperberg'.

e. Rijzenburg

In de registers van de eerste opname van het kadaster van de gemeente Arnhem ($\pm$ 1830) komt de boerderij 'Rijzenburg' niet voor; het perceel no. 125 (zie de bijlage, fig. 2), waar later 'Rijzenburg' zou worden gebouwd, behoorde toen nog aan de gemeente Arnhem en werd als heideveld aangegeven. Op een z.g. kadastrale hulpkaart uit 1852 werd voor de eerste maal deze boerderij vermeld, zodat mag worden aangenomen dat 'Rijzenburg' omstreeks die tijd is gebouwd. In tegenstelling tot Van Hogerlinden (Gelre Bijdr. & Med. XXIX) vermeldt zowel het kadaster als een koopakte uit 1859 als eerste eigenaren van dit bedrijf: Albertus Franciscus Burgers, gewezen koninklijke paardenpostmeester, en zijn vrouw Maria Wilhelmina Rensen. Zij hadden deze boerderij met de daarbij behorende gronden in eigendom verkregen 'ten deele bij aankoop van de gemeente Arnhem in 1851 ten deele bij ruiling van den heer Johannes Backer en verdere eigenaren van het landgoed 'Kemperberg' terwijl de op die gronden staande gebouwen geheel nieuw zijn daargesteld' (Archief van de Stichting 'Het Nationale Park de Hoge Veluwe'). In 1859 was dit goed ruim 41 bunder groot.

Nadat 'Rijzenburg' vele malen in andere handen was overgegaan, waarbij het bedrijf door aankoop van grond van de gemeente Arnhem nog enigszins werd uitgebreid, werd het in 1902 eigendom van mr. C. J. baron van Tuyll van Serooskerken, die in datzelfde jaar door aankoop eveneens eigenaar was

geworden van het landgoed 'Kemperberg'. De heer Van Tuyll van Serooskerken liet op dit terrein een jachthuis bouwen.

Het totale bezit werd in 1920 eigendom van de heer G. A. van Putten, die in 1921 het landgoed 'Kemperberg' met inbegrip van 'Rijzenburg' verkocht aan de N.V. Wm. H. Müller & Co's Algemeene Exploitatie Mij., waardoor ook dit gebied in het landgoed 'de Hoge Veluwe' werd opgenomen. Op het terrein stonden toen twee boerderijen van de ontginning 'Kemperberg' en een daghuurdersplaats, verder de boerderij 'Rijzenburg' en het hierboven vermelde jachthuis. Twee boerderijen op 'Kemperberg' zijn afgebroken; alleen 'Everwijnsersf' bestaat nog en wordt nu bewoond door een jachttopziener.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd 'Rijzenburg', dat als ontginningsboerderij bijna honderd jaar heeft bestaan, verwoest, evenals het jachthuis; alleen het koetshuis bleef gespaard. Na de oorlog is 'Rijzenburg' weer opgebouwd, zij het in een andere vorm. Het is toen als restaurant in gebruik genomen.

f. Oud-Reemst

De ingang 'Oud-Reemst' gelegen aan de verkeersweg van Otterlo naar Arnhem, bewaart in zijn naam de herinnering aan een oude nederzetting. Het is helaas niet mogelijk geweest in de archieven na te gaan wanneer en op welke wijze deze is ontstaan.

Het Reemsterveld wordt in 1539 genoemd met betrekking tot de Heerlijkheid Rozendaal omdat men voor het gebruik van dit heideveld pacht moest betalen aan de Drost te Rozendaal (G. van Hasselt, 1808). Ook in verband met de raatienden onder Reemst wordt deze ontginning genoemd. Zo wordt deze tiend in 1454 door Arnolt, hertog van Gelre en Gulik, graaf van Zutphen voor 250 averlentsche, kurfurster, golden Rijsche guldens in pand gegeven aan Brant van Delen en zijn vrouw Bette, op gelijke voorwaarden als Brants voorouders deze tiend in pacht hebben gehad. In 1554 wordt deze schuld afgelost en ontvangt de hertog het tiendrecht terug (R. A. Arnhem, Archief Gelderse Rekenkamer no. 4105).

Volgens een verklaring van de Scholtis van Ede in verband met de heffing van de novale tienden over de nieuw aangemaakte landen, had de heer van Rozendaal in 1629 uit het Rozendaalse Veld bij Reemst reeds 24 molder bouwland laten ontginnen, waar voornamelijk rogge en boekweit op verbouwd werden (R. A. Arnhem, Archief Gelderse Rekenkamer no. 1418).

Het verpondingskohier noemt in 1647 op 'Oud-Reemst' twee erven; het ene erf had Jacob Gosens in pacht van Peel Janss en Jan Keijmens en omvatte huis en hof van $\frac{1}{2}$ spint¹⁾ ($= \pm 0,0181$ ha) en 11 molder gesaaijs ($= \pm 6,3778$ ha bouwland) met 'den uitslach op de heijde'. Uit dit erf ging 1 molder hondekoren²⁾. Het andere erf had Geurt Wouters in pacht van Jan Peel; het bestond uit huis en hof van 1 spint ($= \pm 0,0362$ ha) en 10 molder gesaaijs ($= \pm 5,7980$ ha bouwland); het vee werd ook hier in de heide geweid. Dit bedrijf bracht geen hondekoren op, maar beide erven gaven de derde garf³⁾. In 1561 wordt Evert Woutersen genoemd als pachter van het eerstvermelde bedrijf, dat nog 11 molder groot was en toen toebe-

¹⁾ 1 Veluwse spint = 320 m².

²⁾ Tiendkoren tot voeding van de jachthonden van de heer.

³⁾ Deelpacht, waarbij de verpachter 1/3 van de oogst ontving, na aftrek van eventuele tienden.

hoorde aan Jacob Gerritsen. Dit erf werd in 1651 aangeslagen voor 23 gulden en 2 stuiver in de verponding; de bruickschatting¹⁾ bedraagt dan 16 gulden. Het tweede erf, groot 10 molder, is dan eigendom van Van de Poel te Arnhem en in pacht bij Wouter Dercksen; de bruickschatting is voor dit erf 5 gulden, de waardering in de verponding 18 gulden, 10 stuiver en 8 penningen.

Eerst honderd jaar later worden deze erven weer genoemd en wel in 1749, wanneer het Huizenregister Jan van Beek vermeldt als bouwman op het drieling erf 'Oud-Reemst' met 13 molder bouwland en Hendrik Minnen als bouwman op het volle erf 'Oud-Reemst' met 15 molder bouwland.

Het maancedule van de verponding noemt in 1758 'de Vrouw van Rosendaal' als eigenaresse van dit erf; de pachter van het andere erf is dan nog Hendrik Menne, de eigenaar H. J. van Eck; de waardering van beide erven is gelijk aan die in 1651.

Een bijzonder aardig document is een acte uit 1765, waarbij de erfgenamen van mr. H. J. van Eck voor f 6250 aan de heer Van Torck en echtgenote verkopen het erf genaamd 'Oud-Reemst', bestaande uit huis, hof en schaapschot, met heetvelden en houtgewas, zoals het bij Peter Minnen in gebruik was. Dit bedrijf werd verkocht als vrij allodiaal erf en goed 'met generhande servituten of jaarlijken uijtgangen beswaert als met den thiend groft en smal, voorts verpondinge en andere gemeene Heeren Lasten en daarenboven nog met een jaarlijken uijtgang van twee mudden Rogge aan Barthold Suijmond of desselfs erfgenamen en een schepel Rogge aan de Custerij van den Aanstoot gelijk mede een pond wasch aan de kerk aldaar alle jaaren te betalen. Voorts jaarlijx in de maand van maij twee ongeschoren hamels of 10 guldens daar voor aan den Huijse Rosendaal voor de pagt van den Drift in het Reemsterveld en eijndelijk nog een suijckerbrood jaarlijx aan den Huijse Rosendaal' (R. A. Arnhem, Recht. Arch. Kwartier van Veluwe no. 819). Ook in dit document wordt, evenals reeds in 1539 het geval was, Rozendaal genoemd met betrekking tot Reemst. De aan de Heer van Rozendaal verschuldigde pacht voor de drift voor het Reemsterveld zou verklaard kunnen worden uit het feit, dat dit terrein een deel was van de woeste gronden, die de landsheer toebehoorden en door de hertog aan zijn domein Rozendaal waren verbonden (A. H. Martens van Sevenhoven, 1925).

De verplichting tot levering van 1 pond was per jaar aan de kerk van Otterlo rustte, volgens de Rekeningen betreffende de inkomsten en uitgaven van de Pastorie te Otterlo, ook op het andere erf van 'Oud-Reemst' (G. A. Ede, Archief van Kerkmeesteren van Otterlo nrs. 343/345). Deze was, waar kaarsen van werden vervaardigd, werd oorspronkelijk in natura aan de kerk geleverd, maar later vervangen door het bedrag van 12 stuiver per pond. Dat men op 'Oud-Reemst' bijen hield, blijkt niet alleen uit de levering van was aan de kerk van Otterlo, maar ook uit de verplichting jaarlijks een suikerbrood af te dragen aan het Huis Rozendaal.

Het Register van Landerijen te Ede, behorende bij een Verpondingskaart uit 1809 (R. A. Arnhem), noemt als eigenaar van 'Oud-Reemst' en het Reemsterveld R. J. C. baron Torck Heer van Rosendaal; het totale bezit is dan groot $\pm$ 3294 morgen, waarvan 41 morgen 392 roeden bouwland en 3 morgen 579 roeden weiland.

In 1916 kocht de N.V. Wm. H. Müller & Co's Algemeene Exploitatie

¹⁾ Schatting op te brengen door degene, die het land exploiteert.

Mij. van de familie Van Pallandt o.m. het landgoed 'Oud-Reemst'. De af-rastering van het nationale park loopt dwars door deze ontginning; 'Oud-Reemst' ligt dus slechts gedeeltelijk binnen de omheining. Aan het boeren-bedrijf kwam al spoedig een einde. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de nog bestaande boerderijen verwoest. Na de oorlog werd het bakhuis van één der boerderijen herbouwd tot woning.

Ten aanzien van de betekenis van de naam Reemst kan niets met zekerheid worden gezegd.

6. DE WEGEN

Over het onderwerp 'Oude wegen' is reeds veel geschreven. De opvattingen echter lopen dikwijls uiteen ten aanzien van ouderdom, naamsverklaring, etc. van deze oude wegen, die vaak niet meer dan zandpaden en 'heibanen' zijn geweest. Met name de Hessenwegen hebben sterk tot de verbeelding gesproken. Dit blijkt ook uit de verscheidenheid van verklaringen betreffende het ontstaan en de functie van deze wegen. Het grote bezwaar bij de bestudering is, dat het oude wegennet bijna geheel is verdwenen door de veranderingen die zich in het uiterlijk van het landschap hebben voltrokken. Met behulp van archivalische kaarten kan dikwijls de loop van de oude wegen worden gereconstrueerd, terwijl in het landschap soms met enige moeite een deel van het tracé van een oude weg nog te herkennen is.

De oude wegen in het hier besproken gebied zijn naar hun functie ingedeeld als:

- a. handelswegen of interlokale verbindingen
- b. buurtwegen of lokale verbindingen
- c. jacht- of Koningswegen.

a. De handelswegen

De voornaamste in dit gebied voorkomende handelswegen zijn: de weg van Harderwijk naar Arnhem via Otterlo en Oud-Reemst en de weg van Zwolle naar Arnhem via Deelen.

Op fig. 2 (bijlage) is duidelijk te zien dat deze wegen uit verscheidene sporen hebben bestaan. De kaart van Van Geelkercken uit 1629 geeft een 'hoge' en een 'lage' Harderwijkerweg aan. Afhankelijk van de toestand van de weg maakte men nu eens gebruik van het ene dan weer van het andere spoor. Ongeveer op de plaats waar vroeger dit stelsel van sporen heeft gelopen, is later de moderne verkeersweg aangelegd.

De eveneens op fig. 2 aangegeven weg van Otterlo via 'de Pampel' naar Hoenderlo heeft deel uitgemaakt van de oude handelsroute Barneveld-Deventer (F. Leyden, 1940). Deze weg was de enige openbare weg, die door het landgoed 'de Hoge Veluwe' liep. Om deze weg het openbare karakter te kunnen ontnemen, moesten de heer en mevrouw Kröller ten noorden van hun landgoed een nieuwe openbare weg laten aanleggen.

De kaart, die B. Elshoff omstreeks 1720 vervaardigde van een deel van dit gebied (R. A. Arnhem, Keppel inv. no. 538), geeft een Hessenweg aan die door 'de Hoge Veluwe' moet hebben gelopen, en wel ten zuiden van Oud-Reemst in de richting van het Deelensche Veld. Ofschoon het moeilijk is deze weg te lokaliseren, zou hij op de topografische kaarten van $\pm$ 1870 (blad 450 en 469, resp. Otterlo en Schaarsbergen, schaal 1:25 000) misschien te herkennen zijn in de weg die van Deelen via de zuidelijke uitloper van de

Deelensche Start gaat in de richting van Oud-Reemst, echter zonder de afbui-
ging naar het zuiden. Deze weg zou dan doorgelopen moeten hebben en ten
zuidoosten van Oud-Reemst zijn vervolg moeten hebben gevonden in de
weg van Oud-Reemst naar Nieuw-Reemst. Op de topografische kaarten na
1870 is deze weg bijna geheel verdwenen, maar als deze route inderdaad
overeenkomt met de hierboven genoemde Hessenweg, dan zou mogelijk een
laatste herinnering aan te wijzen zijn in de onverharde weg door de Reem-
ster Bosschen.

b. De buurtwegen

Het aantal buurtwegen dat door het nationale park heeft gelopen, is vrij
groot. Tot deze wegen van meestal lokaal belang, die de nederzettingen met
elkaar verbonden of toegang gaven tot de heide, behoren o.m. de kerkpaden,
de lijkwegen, de molenwegen, de hooiwegen en de heipaden.

Volgens fig. 2 (bijlage) liep van Deelen een kerkpad naar Otterlo. Daar
dit kerkpad eveneens werd gebruikt om de overledenen naar hun laatste
rustplaats te brengen in of rondom de kerk, werd voor dit kerkpad ook de
naam 'lijkweg' gebruikt.

De oude buurtweg van 'de Pampel' naar Otterlo, nu nog wel bekend on-
der de naam 'Rooseboomsweg', is genoemd naar een eigenaar van 'de
Pampel' $\pm$ 1850.

Indien men de moderne topografische kaart, schaal 1:25 000, van dit
gebied vergelijkt met de kadastrale kaart van $\pm$ 1830, dan blijkt dat met de
naam 'Boveneindsche weg' twee verschillende wegen worden aangegeven.
Op de kadastrale kaart is het een weg lopend van noord naar zuid door het
Otterlosche Bosch; op de topografische kaart is het een weg in oost-westel-
ijke richting, uitkomende tussen 'de Plijmen' en 'de Pollen'. Aangezien de
laatste weg op oude kaarten niet voorkomt, maar de weg door het Otter-
losche Bosch onder de bovengenoemde naam wel op oude kaarten wordt
vermeld, lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat de oorspronkelijke 'Boven-
eindsche weg' door het Otterlosche Bos heeft gelopen en dat met deze naam nu
de verkeerde weg wordt aangeduid.

c. De jacht- of koningswegen

De jacht- of koningswegen dateren uit de zeventiende eeuw en zijn in op-
dracht van Koning-Stadhouder Willem III aangelegd. Op fig. 2 (bijlage)
zijn twee koningswegen aangegeven, die door het tegenwoordige nationale
park hebben gelopen. De rechtlijnige aanleg is karakteristiek voor deze we-
gen, die door Willem III werden gebruikt om de vaak grote afstanden tussen
de jachtterreinen in zo kort mogelijke tijd af te leggen (F. Leyden, 1940).

De Koningsweg van Dieren naar de Ginkel heeft vroeger het terrein van
de ontginning 'Kemperberg' doorsneden. Deze Koningsweg is naderhand
ter hoogte van 'Kemperberg' verlegd naar het zuiden, zodat de tegenwoordig
onder de naam Koningsweg bekend zijnde straat daar niet meer het oor-
spronkelijke tracé volgt. De oude route is nog te herkennen in de perceels-
grenzen van de bossen in de omgeving van het 'Everwijnserf'.

De Koningsweg van Doorwerth naar Het Loo is op een klein weggedeelte
na, de 'Oude Koningsweg' genaamd, verdwenen. Binnen de afrastering van
het nationale park loopt deze 'Oude Koningsweg' langs het 'Aalderiksveld'
tot aan de 'Stadsdennen'. Het tracé van deze Koningsweg is verder verloren
gegaan in de bebossing van het terrein, maar ter hoogte van de Deelensche

Start is op twee plaatsen de route van deze weg in het terrein nog waar te nemen, mits men ter plaatse zeer goed bekend is. De heer W. Nab te Hoenderlo was zo vriendelijk inlichtingen te verschaffen voor dit onderzoek en hulp te verlenen bij de oriëntatie in het veld.

7. ENIGE OPMERKINGEN BIJ OUDE KAARTEN

De reeds meermalen genoemde kaart uit 1629 van Nicolaas van Geelkercken geeft een vrij groot gedeelte van het tegenwoordige Nationale Park 'de Hoge Veluwe' weer. Op deze kaart komen enkele merkwaardige, nu onbekende namen voor.

Ongeveer ten noorden van Oud-Reerst en ten zuiden van Deelen en Terlet loopt dwars door dit gebied 'de Kroatenpas' (zie fig. 7). Deze 'Kroatenpas' staat niet aangegeven als weg, maar eerder als een soort 'trekspoor'. Op een kaart van het Deelensche Veld, in 1653 door Van Geelkercken vervaardigd (A. R. A. 's-Gravenhage, Hingman 4114), komt deze 'Kroatenpas' niet meer voor (zie fig. 8).

Op grond van het feit, dat de eerstgenoemde kaart van Van Geelkercken de situatie van omstreeks 1629 weergeeft en op grond van een verzoekschrift, door dr. H. F. van Voorst en Willem de Raedt, eigenaren van de ontginning 'Kemperberg', gericht aan de Magistraat van de stad Arnhem, waarbij om vrijstelling van tins wordt gevraagd, onder andere ook in verband met 'de troubelen van 1629', is het aannemelijk dat dit jaar, waarin de stadhouder Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch op de Spanjaarden heeft veroverd, van speciale betekenis is geweest voor het ontstaan van deze 'Kroatenpas'. Een bevestiging van deze gedachtengang geeft Slichtenhorst in zijn beschrijving van het kasteel 'Rozendaal': 'Ende hoewel het Huijs, gelijk uijt menighe lid-teijkens is te vernemen, eertijds van veel grootter omslag is geweest, zoo zijn effenwel de muijren al noch over de 14 voeten dick en zo steeuwigh, dat op het iaer 1629 weijnighe op deesen tooren gevluchte boeren met blooten bussen een goed deel Kroaten daer hebben buijten gehouden' (Slichtenhorst, 1654). Het is dus wel zeer waarschijnlijk, dat deze 'Kroatenpas' herinnert aan plunderende Kroaten, die deel hebben uitgemaakt van de bij de strijd om 's-Hertogenbosch betrokken huurlegers, die ook dit gebied van de Veluwe onveilig hebben gemaakt.

Het is merkwaardig dat de hier besproken kaart noch de Kompagnieberg noch de Franse Berg aangeeft, maar daarentegen wel de Noordberg vermeldt een nu onbekende naam op 'de Hoge Veluwe'.

A. B. Wigman is in zijn boek 'De Hoge Veluwe, ons Nationale Park' van mening, dat de Kompagnieberg vroeger Noordberg heette. Maar een nadere bestudering van deze kaart, ook in vergelijking met andere archivalische kaarten van dit gebied, geeft gegronde redenen te veronderstellen dat de Noordberg in 'de Pollen' gezocht moet worden en dus geen oudere benaming is voor de Kompagnieberg.

De kaart van 1629 (zie fig. 7) geeft de limietscheidingen aan tussen het Arnhemse en het Deelensche Veld; op een snijpunt van deze grenslijnen ligt de Noordberg, zodat het niet onmogelijk is, dat deze Noordberg op de kaart staat vermeld als plaatsbepaling in verband met de begrenzing; dit zou dan ook duidelijk maken waarom de Kompagnieberg en de Franse berg op deze kaart niet zijn aangegeven.

Een andere kaart van Van Geelkercken betreffende het Deelensche Veld in 1653 geeft in plaats van de naam Noordberg de naam Aertsberg aan op het

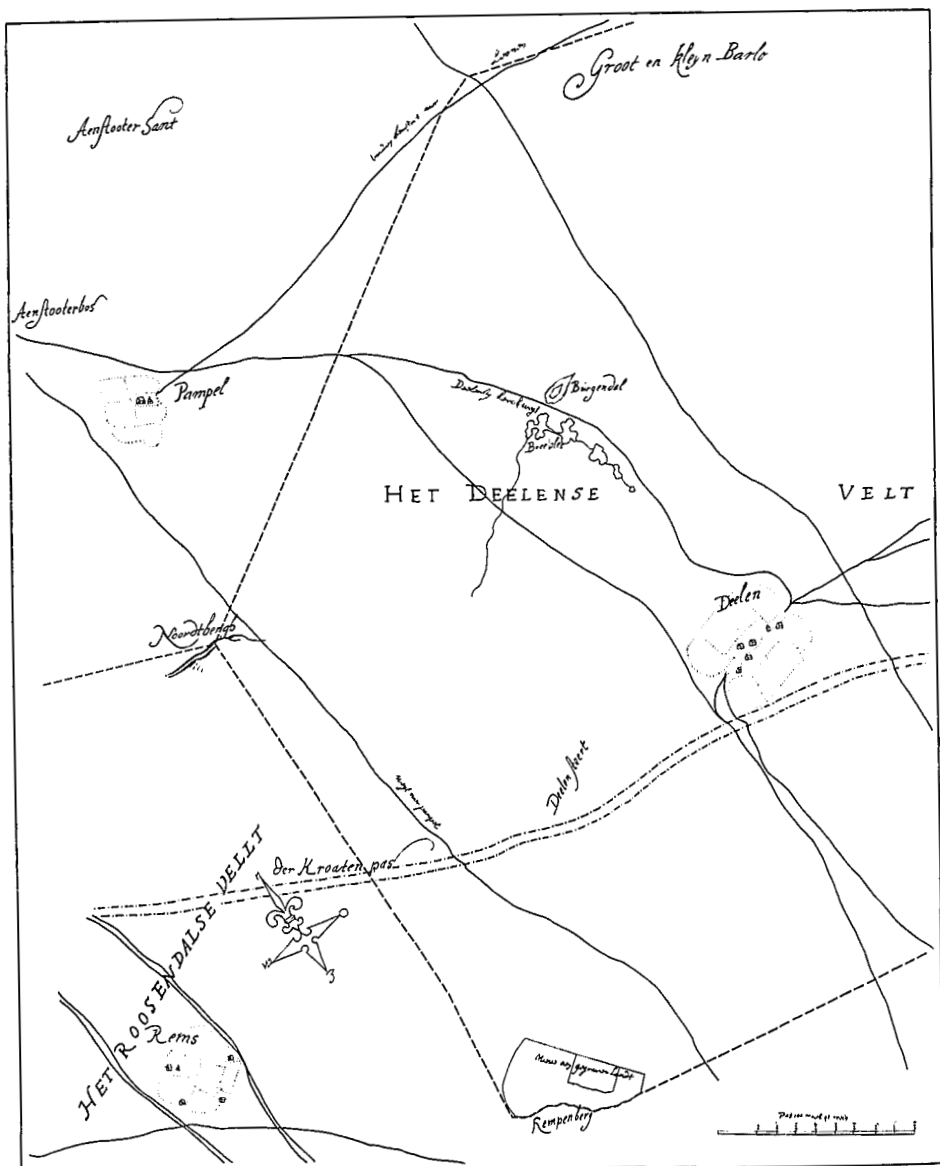

Fig. 7. Gedeelte van een kaart van het Arnhemsche en het Deelensche Veld, getekend door Nic. van Geelkercken, 1629 (iets vereenvoudigd). Gemeente-archief te Arnhem, Oud Archief Arnhem, inv.nr 4609.

Fig. 7. Part of a map showing the Arnhemsche Veld and the Deelensche Veld (veld = field). The original map, drawn by Nic. van Geelkercken in 1629, is in the archives of the municipality of Arnhem

snijpunt van de limietscheidingen. Ook B. Elshoff geeft op een kaart uit omstreeks 1720 (R. A. Arnhem, Keppel inv. no. 538) de naam Aertsberg aan op hetzelfde punt, zodat aangenomen mag worden dat de nu eveneens onbekende Aertsberg identiek is met de Noordberg. Beide namen zijn mogelijk terug te voeren op een onbekende vorm Oordberg (oord = hoek of punt).

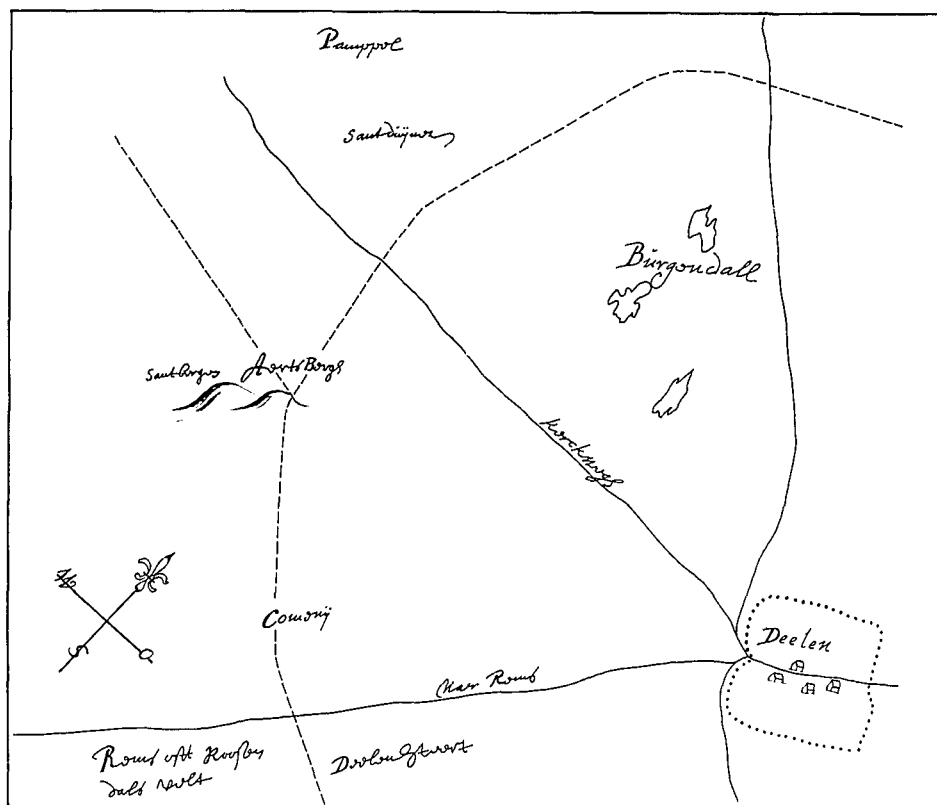

Fig. 8. Gedeelte van een kaart van het Deelensche Veld, getekend door Nic. van Geelkercken, 1653 (vereenvoudigd). Archief: A.R.A. 's-Gravenhage. Inv. Hingman nr. 4114.
 Fig. 8. Map of the Deelensche Veld. See for the original map, drawn by Nic. van Geelkercken in 1653, the archives of A.R.A., The Hague

De topografische kaart op schaal 1:25 000, blad Otterlo no. 450 uit 1870, geeft twee stippellijnen weer, de ene van de Kompagnieberg af naar het noorden lopend, de andere ten zuiden van het Otterlosche Bosch in noord-oostelijk richting gaande. Deze stippellijnen geven naar alle waarschijnlijkheid de oude limietscheidingen weer en vormen zoals de kaart aantoonst, een hoekpunt in 'de Pollen'¹⁾. Het is mogelijk dat de Noord- of Aertsberg overeenkomt met het punt, dat op de moderne topografische kaart met 38.2 wordt aangegeven. Anderzijds is het ook niet onmogelijk dat de Noord- of Aertsberg in het geheel niet meer is te lokaliseren, omdat hier sprake is van een stuifzandgebied, waarin de zandheuvelds aan een voortdurende verandering onderhevig kunnen zijn geweest.

De naam 'Kompagnieberg' zou volgens een plaatselijke uitlegging duiden op een legerplaats in vroeger tijden. Het is echter niet zeker wanneer en in welk verband deze naam is ontstaan.

Een onderlinge vergelijking van de bovengenoemde kaarten en een vergelijking van deze archivalische gegevens met de topografische kaart op schaal

¹⁾ De betekenis van het woord 'pol' is zandheuveltje of kleine hoogte. Een pol werd als grensaanduiding gebruikt (M. Schönfeld, 1950).

1:25 000, blad Otterlo uit 1870, geeft misschien een aanwijzing omtrent de oorsprong van deze benaming. Zo geeft de kaart uit 1653 ten zuiden van de Aertsberg het woord 'Comeny', gelegen op de limietscheiding, aan; rekening houdend met op archivalische kaarten dikwijls voorkomende vertekeningen, komt op ongeveer dezelfde plaats, eveneens op de limietscheiding gelegen, het woord 'Compagnie' voor op de kaart uit $\pm$ 1720. Dit punt overgebracht op de topografische kaart uit $\pm$ 1870 valt vrijwel samen met de op deze topografische kaart vermelde 'Kompagnieberg', die ook op de limietscheiding ligt. Hetzelfde punt teruggebracht op de kaart van 1629 komt ongeveer overeen met de plaats waar de 'Kroatenpas' de limietscheiding kruist. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn om te veronderstellen dat het ontstaan van de naam 'Kompagnieberg' verband houdt met de bij het beleg van 's-Hertogenbosch betrokken plunderende Kroaten, die hier misschien een kamp hadden ingericht.

SAMENVATTING

Het onderzoek naar de geschiedenis van het gebied, dat sedert 1935 bekend is als het Nationale Park 'de Hoge Veluwe', heeft het mogelijk gemaakt de ouderdom vast te stellen van enkele voormalige nederzettingen, gelegen binnen de afrastering van het nationale park. Deze ontginningsboerderijen zijn, met uitzondering van het jongere 'Rijzenburg', ontstaan vóór de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarna de situatie gedurende $\pm$ 200 jaar onveranderd is gebleven. Eerst in de eerste helft van de negentiende eeuw ontstonden bij Hoog Baarlo en binnen het landgoed 'Hoenderlo' $\pm$ 15 keuterboerderijtjes. Aan het boerenbedrijf kwam een einde, toen in de eerste helft van de twintigste eeuw het landgoed 'de Hoge Veluwe' werd gesticht. Sedertdien zijn deze landbouwnederzettingen weer grotendeels in het 'natuurlijke' landschap opgenomen. Deze wisseling in het bodemgebruik is niettemin, behalve aan het bodemprofiel, nog herkenbaar aan de bewaard gebleven toponiemen en perceelsrelicten.

SUMMARY

Investigations on the history of the area, known as the National Park 'de Hoge Veluwe' since 1935, made it possible to determine the age of some former rural settlements. Nearly all reclamations were established before the second half of the seventeenth century. Only in the first half of the nineteenth century about fifteen small farms were established on the estate 'Hoenderlo' and in the small settlement of Hoog Baarlo.

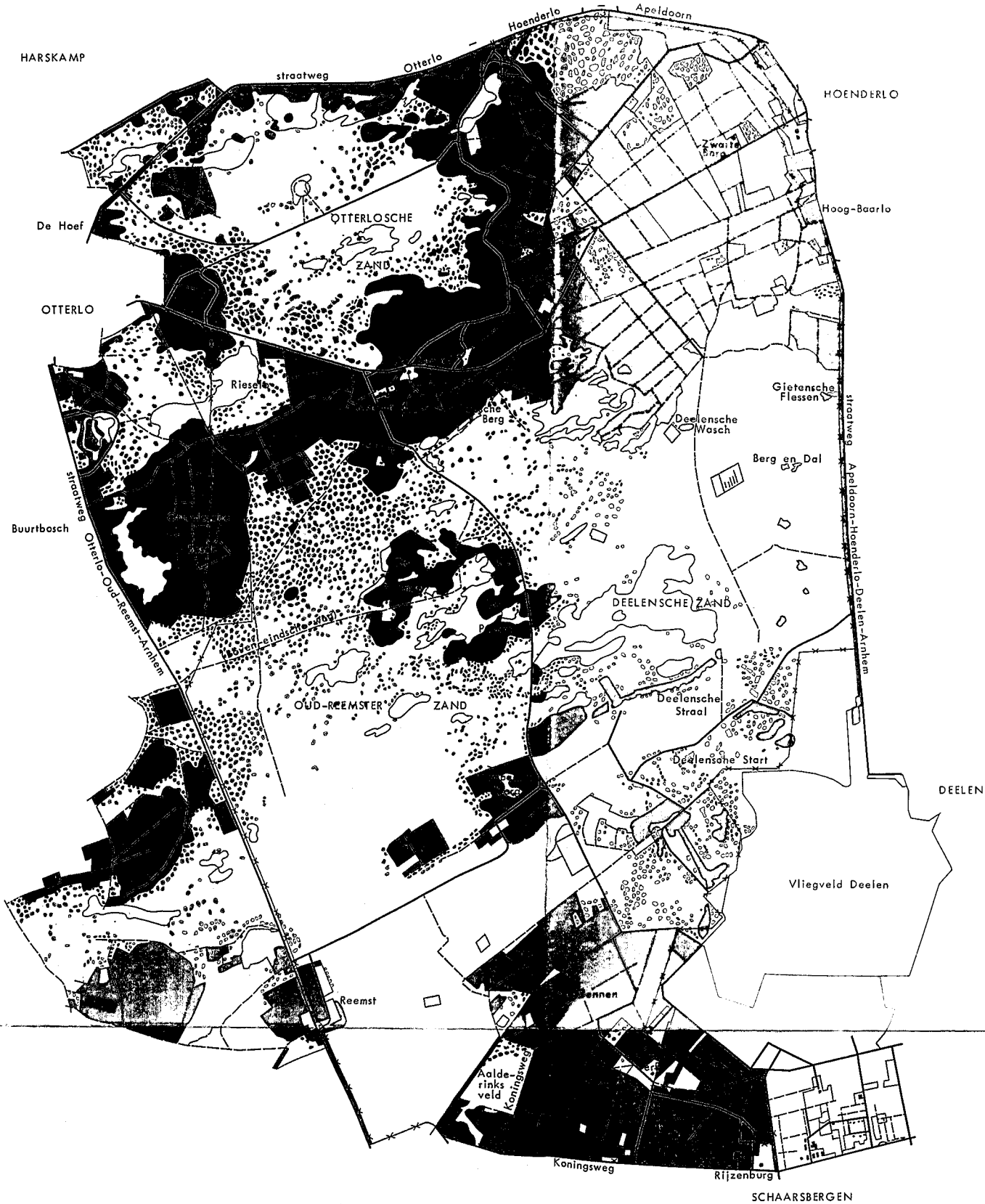
The farming almost ended, when the estate 'de Hoge Veluwe' had been formed in the first decades of the twentieth century. Then most of the farms gradually lost their agricultural character and became part of the natural landscape. The changes in land use, however, are still recognizable in soil, place-names and relics of land division.

LITERATUUR

- Blok, D. P.*, 1961: Zum Problem der Erschliessung alter Personennamen aus Ortsnamen. VII Congresso Internaz. di Scienze Onomastiche. Firenze-Pisa 4-8 Aprile.
Ekwall, E., 1947: The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. Oxford.
Hasselt, G. van, 1808: Roozendaal als de prachtigste bezitting van de Geldersche Graven en Hertogen en derzelver hofhouding aldaar enz. enz. Arnhem.
Heldring, O. G. en G. Haasloop Werner, 1845: Wandelingen over de Veluwe. Arnhem.
Hogerlinden, J. G. A. van, 1926: Kemperberg. Gelre Bijdragen & Mededelingen XXIX, blz. 126-131.

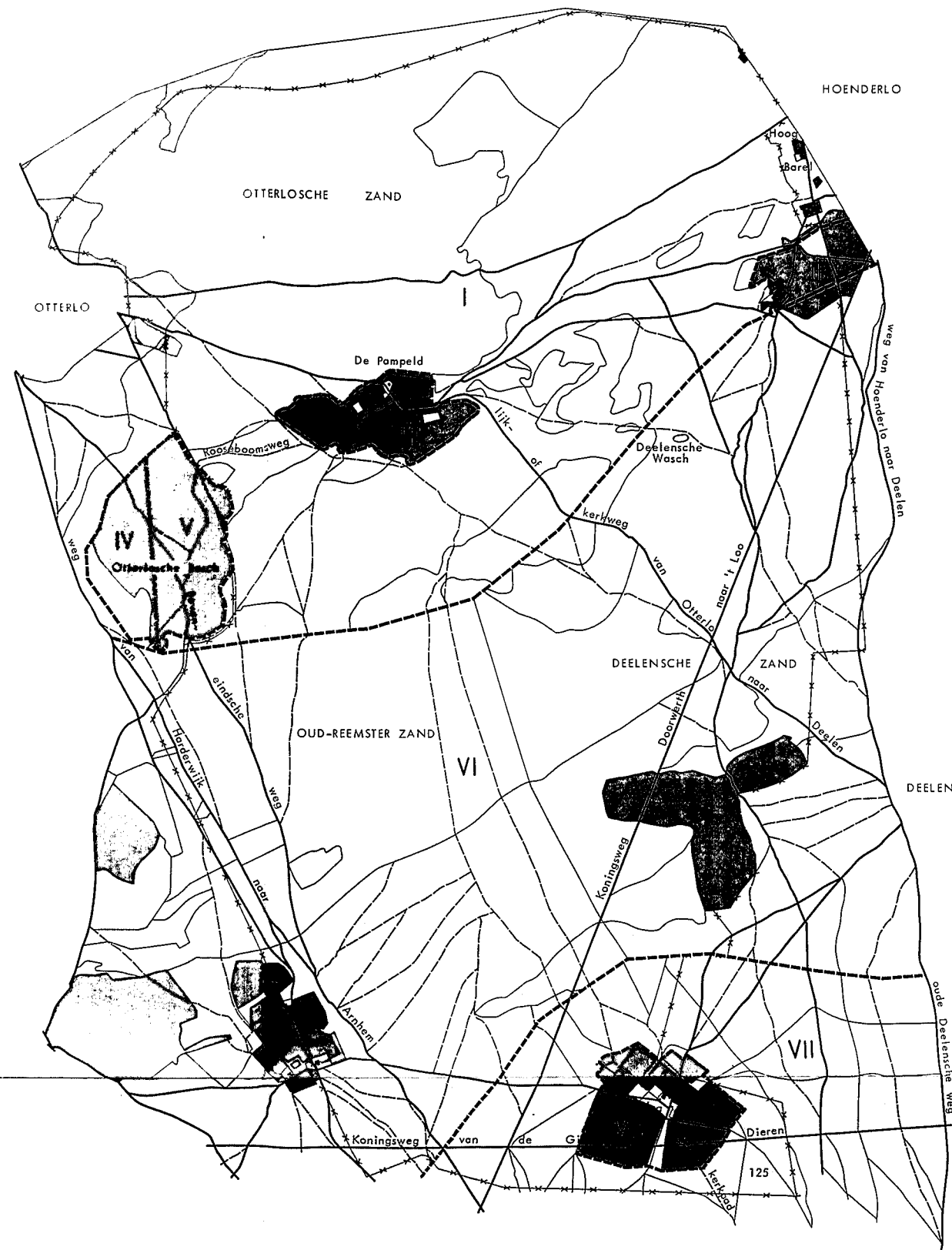
- Leyden, F.*, 1940: Oude wegen op de Veluwe. *Gelre Bijdragen & Mededelingen* XLIII, blz. 93–152.
- Martens van Sevenhoven, A. H.*, 1925: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*. Tekst bij Kaart VI, Marken in Gelderland. 's-Gravenhage.
- Pape, J. C.*, 1960: De bodemgesteldheid van het Nationale Park 'de Hoge Veluwe'. *Geologie en Bodemkunde van het Nationale Park 'de Hoge Veluwe'* blz. 11–26. Uitgave van de Studiekring voor de Veluwe.
- Schönfeld, M.*, 1950: *Veldnamen in Nederland*. Meded. Kon. Ak. v. Wetensch. Afd. Letterk. Nr. 12. 1. 2e druk. Amsterdam.
- Slichtenhorst, Arend van*, 1654: XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen, getrocken meerendeels uit de Latijnsse werken van den heer Joh. Isacus Pontanus, Arnhem.
- Wigman, A. B.*, 1955: *De Hoge Veluwe Ons Nationale Park*. Wageningen.

Fig. 1. Het gebied van het Nationale Park in zijn huidige toestand
The area of the National Park at present

- LEGENDA
LEGEND
- zand
sand
 - heide, plaatselijk begroeid met vliegdennen
heath, locally overgrown with seedlings of conifers
 - bos
forest
 - bouwland
arable land
 - weiland
meadows
 - huus en erf
farm and farmyard
 - afrostering van het Nationale Park
fence of the National Park
 - pad
path
 - weg
road
 - perceelsgrenzen
parcel boundaries

Fig. 2. Bodemgebruik en landeigendom, volgens de gegevens van het Kadaster van omstreeks 1830
Land use and landed property according to the Cadaster of about 1830

- Eigenaars
Owners
- I De geërfden van Otterlo
The freeholders of Otterlo
 - II Huibert Evekink, koopman te Zutphen
merchant at Zutphen
 - III Jan Hendrik van Zandbergen, landbouwer
farmer
 - IV Jan Jebbink, timmerman te Apeldoorn
carpenter at Apeldoorn
 - V De weduwe Elbert Bouw
The widow Elbert Bouw
 - VI Douairiere A.L.A. Torck van Rosendaal te Rozendaal
The dowager A.L.A. Torck van Rosendaal at Rozendaal
 - VII De gemeente Arnhem
The municipality of Arnhem
 - VIII De erven Evert Jan van Ommeren
Evert Jan van Ommeren heirs
- eigendomsgrenzen
property boundaries

Stichting voor Bodemkartering, Wageningen
Soil Survey Institute, Wageningen, the Netherlands